

Ю. О. Карпенко

ПРО ОНІМІЮ РОМАНУ ЛІНИ КОСТЕНКО "БЕРЕСТЕЧКО"

Вивчаючи функціонування антропонімів у романі Ліни Костенко "Берестечко", ми з'ясували, що згідно з частотою вживаності онімів провідними в цьому творі є 12 персонажів, імена яких згадуються не менше п'яти раз [6]. То може видатися чимось надзвичайним або ж, навпаки, звичайнісіньким випадковим збігом, але серед 87 топонімів, ужитих у романі за межами фрагментів, що написані онімічною мовою [7:75-80], маємо теж 12, саме 12 найу-

живаніших — з кількістю вживання від 29 до 5. Ці 12 топонімів досить чітко відділяються від решти, бо їх частотність, як і в 12 найуживаніших антропонімів, завершується цифрою 5, а чотири рази в романі не використано жодного топоніма. Уся решта топонімів з'являється в тексті один, два чи три рази. Гадаємо, що в цьому дивному збігові нічого дивного немає — є надзвичайна стрункність побудови ономастичного простору, яка призвела й до кількісної гармонії власних назв.

Ось ці 12 найуживаніших топонімів: Україна — 29 раз, Чигирин — 12 раз, Київ — 8, Берестечко (саме топонім, є ще такий хрононім) — 8, Суботів — 7, Паволоч — 7, Польща — 7, Дніпро — 6, Москва — 6, Січ — 5, Волинь — 5, Стамбул — 5. Панує серед топонімів, як і взагалі серед власних назв, **Україна**. Вище неї — тільки **Бог** (38 ужитків). Україна в романі — і місце дії, і Батьківщина, і найвищий, найдорожчий символ: “Є боротьба за долю **України**. | Все інше — то велике мискоборство” [1:99]. До неї, стражденниці, всі думи: “**Україно, Великомученице**, зоре моїх нещасть!” [1:106]; “І поки я їх визволю з ярма, | то чи не мертва буде **Україна**?” [1:21].

Панує в романі форма **Україна**, і тільки тричі вжито варіант **Вкраїна**, причому як після голосного, так і після приголосного: “Лежить твоя зглузована **Вкраїна**” [1:7]; “Кишить **Вкраїна** кишлами орди” [1:11]. Точно так, незалежно від фонетичного оточення, вживається й форма **Україна**. Тобто ужиток цих варіантів не залежить від норм чергування у та в. Основним є один варіант, а другий з'являється рідко, регламентуючись тільки ритмікою. І в усіх ужитках — висока експресія і висока любов: “Всі люблять Польщу в гонорі і славі. | Всяк московит Московію трубить. | Лишь нам чомусь відмовлено у праві | **свою вітчизну** над усе любить” [1:93]. Перифраза із сенсом “Україна” з'являється і в іншому контексті: “Прости мене, **моя правдива мати**” [1:38]. Увесь роман осяває “ім'я священне України” [1:92], що стало його провідним онімічним символом.

Символічними знаками, а не тільки локалізаторами дії виступають у романі й інші уживаніші топоніми. Пор.: “Я маю свій гетьманський **Чигирин**. | Але мені не відчинили браму” [1:96]; “Був **Київ** стольний. **Русь** була святою. | А московити — **Русь** уже не та”

[1:146]; “**Берестечко** моє, дощами і кров’ю залите... | **Берестечко** моє... А од мене хоч би хоч вість” [1:11]; “Боже милий, як зорі світяться! | Десь там **Суботів**, десь там Січ... | У **Волині** є око **Світязя**. | Воно також дивиться в ніч” [1:128]; “**Побужжя** йде, **Волинь** і наддністрянці. | А там, диви, обізветься й **Дніпро**” [1:148]. І вже в іншому ключі [пор. 4:65]: “Я **Польщу** в **Польщу** пересунув. | Мав жовч і мед в каламарі. | Моїх полковників парсуни | британські пишуть малярі” [1:37]; “Сказати правду, **Польщу** я любив. | Сам їй ніколи б зла не заподіяв” [1:76]; “А що **Москва**? **Москві** немає діла. | Ми — щит **Європи** і свій хрест несем” [1:73]; “І судний грім моїх морських походів | ще й досі чують **Кафа** і **Стамбул**” [1:37].

Втім, топоніми у значно більшій мірі, ніж антропоніми, уживаються в творі в своїх прямих значеннях і обмежуються цими значеннями: “У **Паволочі** дощ. У нас припишкли трави” [1:32]; “пани торгують. З **Бреста** і по **Бугу** | плоти лаштують на далекий **Данціг**” [1:126]; “Простіть мене. Від **Ворскли** до **Дунаю**. | По саме море, по **Стамбул** простіть!” [1:20]; “Я в **Суботів** примчався...” [1:89]; “Посол з **Венеції** з’явився” [1:37]; “Пани вже геть поникли головами. | А хто й на **Краків** нищечком потяг” [1:81].

Безперечно, загальна висока експресивна наснага вірша Ліни Костенко відбивається й на таких суто топонімічних ужитках топонімів, пор. хоч би: “Чорний, худий, у брудній сорочці, — | ось ваш гетьман, **лляні Сорочинці!** | Зеро. Нуль. | Чоловік без шани. | Ось ваш гетьман, **Ромни й Вільшани**” [1:22-23]. Але не забуваймо, що йдеться про великий і поважний сюжетний твір, йдеться про роман, де сам Бог велів оповідати спокійно й розважливо, де власні назви мусять знати своє місце й “не висовуватись”.

Та це ж не лише поважний роман, а й висока, неймовірно висока поезія! І власні назви, серед них і топоніми, раз у раз “висовуються”, зокрема стаючи метафорами: “Душі моєї грізний **Ненаситець** | ще не приборкав ні один поріг” [1:83]; “От що в нас є — могили та й могили. | Та **Чорний Шлях** з невірницьким плачем” [1:126] — печально уславлений **Чорний Шлях** вів татар від Перекопу аж на Умань та Тернопіль [9:78]; “Там вибрали якогось чоловічка | і думають, що це вже **Вифлеєм**” [1:99], тобто що це вже новий месія з’явився; стаючи порівняннями: “І я димів, як попіл **Карфагена**” [1:92]; “Все нас руйнують, як ахейці **Трою**” [1:120]; “То

їхня слава проросла **Сибіром**, | а це вже нами хоче прорости” [1:112] — з алюзією до М. В. Ломоносова. Топоніми включаються у фонетичну гру: “Чого ж ти їх не **вистріпав на Стрипі?**” [1:78]; “**Фонтанами бив Фонтенбло**” [1:69]; у гру суто фольклорну: “Тоді вона взялася замовляти | на шкурі цапа й чорного теляти — | з гори **Осіянської** | трави святоянської” [1:135]. Для кожного найбуденнішого слова Ліна Костенко знаходить таку позицію, такий контекст, що слово те починає вигравати барвами перла многоцінного. Що вже казати про власні назви, до яких у поетеси особлива хіть, особливі уподобання.

Серед рзглядуваних тут 87 топонімів, що вжиті в романі поза його онімічними партіями, Україні належить 53 (тобто 60,8% їх загальної кількості), а іншим територіям — 34 (39,2%). При цьому перші вживаються в романі 145 раз (70%), а другі — 62 рази (30%). У творі йдеться про широкий світ, пор. хоч би: “У вас — **Британія**. | Довкола море, й не одне” [1:39]; “Лежить **Німеччина** в руїнах | тридцятилітньої війни” [1:69]; “Я полк їм послав до **Дюнкерка**, | і полк той мене не зганьбив!” [1:69]; “Панів благословляв із **Рима** папський нунцій” [1:97]. Але роман — про рани й славу України, тому українська топонімія тут панує, а позаукраїнська — так чи так її відтіняє.

За кількістю та обсягом третю позицію в “Берестечку” займають теоніми — 34 назви у 90 вжитках. Тут, як і взагалі в романі, панує християнство. Християнськими є 67,3% (23 назви) всіх теонімів і 80% (72) їх ужитків. Християнські теоніми принципово відрізняються від усіх інших. Якщо інші теоніми є виразовими, художніми засобами, то християнські — світосприймальними концептами, як і має бути в мисленні православної людини XVII ст. Та й у людини XX і XXI століть, у самої Ліни Костенко концепти християнства стають усе більш вагомими. Думка про те, що “в поезії Ліни Костенко традиційна українська релігійність ледь намічена” [8:88], має кваліфікуватись як явно застаріла. Колись авторка писала: “Відносно **Ісуса** я маю сумнів: | коли я родилась, його не було” [пор. 11:90]. А тепер: “І буде місто зватись Переяслав. | І будуть плуга перти гречкосії. | І три зорі дивитимуться в ясла. | І Україна ждатиме Месії” [1:136].

Більше половини всіх ужитків теонімів у романі складає ім’я

Боже — **Бог** (38): “Я міг сказати правду при | самому Богові! | Я віру | вивозив з наших бездоріж!” [1:37]; “Чи ми вже й справді прогнівили Бога?” [1:7]; “Єдиний Боже, да не допущу | в своєму серці темної зловтіхи!” [1:131]; **Господь** (8): “І ні від кого не залежу. | І тільки Господу молюсь” [1:100]; “Куди іти? Земля обітована — | вона ж під нами, наша, ось вона! | Та ще ж яка, мій Господи, багата!” [1:121]; **Всевишній** (1): “Та й попросимо у Всевишнього | трохи щастя. І трохи літ” [1:151].

Другий за вживаністю християнський теонім — **Мати Божа**, згадувана з різними номінаціями 6 раз: “І Мати Божа дивиться з іконки” [1:51]; “о Божа Мати, змилуйся над нами!” [1:123]; “Во ім’я ‘ця і сина, і того, хто | внушив дитя пренепорочній Діві” [1:135]; “Молюся нашій Пресвятій Покрові” [1:94]. Син Божий з’являється в романі чотири рази — з трьома іменнями: “сумний народ, що світу дав Христа” [1:123]; “І Україна ждатиме Месії” [1:136]. А ймення-епітет **Спаситель** ужито в другій онімічній партії роману.

Із збереженням усієї сакральності й високості знакових імень християнства вони як компоненти високохудожнього поетичного цілого все ж набувають не лише зображальних, а й виражальних функцій, пор. зокрема з біблійної онімії — прямий ужиток: “**Мойсей** народ свій вів через пустелю” [1:121], зіставлення: “Я ж не **Мойсей**. Народ — на рані рана” [1:121], метафора: “мене ж **Мойсеєм** називав народ!” [1:79]. Метафоричний ужиток біблійних імен у романі є досить поширеним: “Отут ти помилився, премудрий Соломоне. | Поразка — це поразка. Вона нас істребля” [1:105]. Експресивно й інформаційно насичена метафора набуває високої, трагічної напруги: “Брела голота... І **жінками Лота** | білів, болів березовий стовбняк” [1:44]. Біблійний Лот не був багатоженцем, але в цьому тексті заміна однини множиною виправдана: березовий стовбняк — білі журливі соляні стовби. І дуже точно, і напрочуд поезійно одним образом зображено стан, почуття і — для багатьох — фінал...

Узагальнена метафора переводить і саме ім’я з однини в множину, перетворюючи його на апелятив: “Вони ж ніколи не були скупими | на тридцять срібних для іуд... ” [1:10]. Пор. про того ж апостола-зрадника конкретніше, але теж образно: “і засміється сам **Іскаріот!**” [1:32]. Відомі персонажі християнської релігії увіходять

у порівняння: “В кам’яному чреві | сиджу як **Йона** в череві кита” [1:112], “Чогось приснились глечики на плоті. | І дід у небі, як святий **Ілля**” [1:112]. Євангельське ім’я стає парадоксальним і водночас дуже сильним аргументом: “Усі народи, а відтак і мій, | у чомусь винні, скоївши й не скоївши, | як винен той святий **Варфоломій** | за те **Варфоломійвське побоїще**” [1:124]. Коли був апостол Варфоломій, а коли католики різали в Парижі гугенотів!

Зовсім інша річ — антична міфонімія, яку Ліна Костенко дуже полюбляє, але якої в романі обмаль — лише сім одиниць, що зрештою зумовлено тематикою твору, часом і місцем дії. Тут маємо тільки образний, переносний ужиток. Пор.: “О, той не стане політикувати | і під мечем не всидить, як **Дамокл**” [1:44] — це про Івана Богуна; “Йому б уже не з **Ганімедом** вмочить в гербатку сахарі” [1:75] — а це про старого Андрія Фірлея, якому за віком уже не варто бенкетувати (Ганімед був виночерпієм Зевса); “Колись у греків **Янус** був дволикий. | А в цих орел двоглавий. Заклює” [1:111]. Хоч Янус був не у греків, а у римлян, зіставлення цього бога початку й кінця часу [12:213-214], що став символом двоєдушності, з царським гербом є дуже красномовним. У зіставленні ж античних героїв з українськими козаками ужито для узагальнення множини: “У цій страшній великій боротьбі | не вмієм так сказати о собі, | щоб світ здригнувся, і на всі віки | були преславні наші козаки — | як ті **Ахілли** і як ті **Геракли**. | На це у нас щось розуму забракло” [1:118-119]. Зрештою, ці міркування гетьмана сформульовані для XVII ст. Згодом скажуть на всі віки і Тарас Шевченко, і Ліна Костенко...

Міфологеми іншої генези у романі взагалі рідкісні. Пор. своєрідне зіставлення-роз’яснення, звернене до хана: “Побійся **Бога** чи **Аллаха**” [1:18]. Аллах згадується ще кількаразово з алітераціями-римами: переселенці їдуть “Шукати Україну в Україні [...]. Де вже не владен **лях** **ані Аллах**” [1:21]. Тут Аллах — метонімія на означення сфери досяжності татарських набігів. В іншому вжитку ім’я єдиного бога ісламу подається як бойовий вигук: “Та у них же гармати, | а в татар — **стріла** та **“Алла!”**” [1:12]. Домашня міфологія поетеси набуває рис оказіональності, пор.: “Чи я не справдив сподівання **Долі**, | що так вона розгнівалася?” [1:108, пор. до цього 5:9-14]; “Але ж ні, це не **Смерть** моя, це іще не за мною” [1:139].

У цьому зв'язку становить інтерес згадка **вернисонця**: “Чого схотів — лебідоньки в бур'ян. **Вернисонця** у дурноп'ян” [1:65]. Це — назва рослини [2, 1:137]. І контекст цілком ботанічний: бур'ян, дурноп'ян — теж рослини [2, 1:458]. Однак є паралельний асоціативний ряд. Хмельницький заливає розпуку горілкою: “Я — горілчаний потопельник”. Вже й галюцинації з'являються. Тому **дурноп'ян**, тому **лебідонька** — самиця лебедя, пор. коментар Б. Грінченка: “Це слово як пестливе долучається до жінки” [2, 2:349]. Тому і **вернисонце** може осмислюватися як **Вернисонце** (а сонця нема, “А на подвір'ї проливень, потопа”). Не випадково ж слово це відділяється від попереднього тексту крапкою, хоч за граматичною логікою мала б бути кома. Маємо позицію, де ужиток малої чи великої літери нейтралізується. Назва рослини, антропоморфізовано осмислена як **Вернисонце**, стає в ряд з казковими богатирями **Вернидубом**, **Вернигорою** та ін., що знані не тільки українському фольклору, а й поезії Ліни Костенко.

За межами розглянутих онімічних розрядів у “**Берестечку**” є ще п'ять, що представлені невеликими кількостями. Йдеться про 25 власних назв у 42 ужитках. Серед них найпомітнішу групу складають хрононіми — 11 наймень. Хрононім (а не топонім) **Берестечко** став і заголовком роману. Адже діяльність найславетнішого українського гетьмана — це чи не безперервні битви, переважно переможні: “О де мій **Корсунь**? Де моя **Пилява**? | Де перемог високе знамено?!” [1:15]; “Як ви забули **Корсунь** і **Пиляву**, | як вам на греця слава **Жовтих Вод**, | то промінійте славу на халяву” [1:32]; “Коли вступив у Київ я комонно — | після **Пиляви**, після **Жовтих Вод** [...]” [1:79]; “Все як у прірву. **Корсунь**, **Жовті Води**. | І що не шлях, то вічний манівець” [1:87], “Але ж він був, той **Корсунь**, та **Пилява**! | Я виграв би ще тисячу **Пиляв**!” [1:105]. Розмірковує гетьман, перебирає, як дорогоцінності, свої перемоги [пор. 4:65], а душа ятриться **Берестечком**: “Моя поразка звалась **Берестечком**” [1:5], “Мені те **Берестечко** ніколи не простять” [1:105]. Наведені чотири хрононіми, найуживаніші в романі, відіграють у ньому вагомую роль. Вони стисло позначають етапи боротьби України за свободу й підводять до фінального висновку: “Ми переможемо. Не такі ми й кволі | [...] Життя людського строки стислі. | Немає часу на поразку” [1:157].

Назви битв, як і інших подій з чіткою географічною локалізацією (переговорів, угод тощо, пор. хоч би популярний у роки перебудови вираз “дух **Женеви**” — дух, що зрештою досить швидко вивітрився), переважно повторюють свої географічні координати, тобто дублюють топоніми (**Ватерлоо, Бородіно, Крути**). В цій ситуації можлива також вказівка не на місце, а на час. пор. згада- не вище **Варфоломійське побоїще**. Традиційні позначення днів року, навіть якщо вони не усталюють якихось визначних подій, а просто ці події датують, самі по собі теж тяжіють до хрононімів, пор.: “Грибок несучу, як свічку на **Страсть**” [1:114]. І дуже рідко хрононіми не вказують ні на місце події, ні на її час. Це трапляється, як правило, тоді, коли: 1) час і місце події невідомі: “Отак скажу я на **Суді Страшному**” [1:40]; 2) зазначені параметри є дуже обсяжними (**Відродження, Реформація**). Але й тоді, коли хрононіми повторюють собою оніми інших розрядів, вони чітко виділяються своєю семантикою, що проявляється в їх сполучуваності. Про назви географічних об’єктів не можна сказати “після Пиляви, після Жовтих Вод”.

Зовсім малими дозами проникають у роман також ідеоніми. Тут законна гордість за здобутки книгодрукування: “Вони вважають мову нашу бідною | і нас вважають темними людьми. | Але ж, диви, найстаршу в світі **Біблію** — | слов’янську — миру появили и!” [1:98]. Треба прокоментувати, що повний текст Біблії книжною українською мовою уперше надрукував у 1581 р. Іван Федорович (Федоров) у Острозі. До знаменитої Острозької біблії окремі біблійні тексти друкував по-українськи в Кракові в 1491 р. Швайпольт Фіоль, а в Празі в 1517-1519 рр. по-білоруськи (дехто з дослідників вважає мову видань українсько-білоруською) Франциск Скорина [3:970; 10:99].

У романі знову, як і в цілому ряді інших творів Ліни Костенко, мати співає дитині “Котка”, ніби репертуар українських колискових пісень обмежений тільки цим текстом: “Співала ж вона “Котка” над тобою. | Тулила до серця, навчала казати “Мамо”!” [1:106]. У “Берестечку” згадуються й інші українські пісні, але іменуються вони імпліцитно — за фразами тексту, а не заголовками, бо останніх, прийнятих всенародно, а не лише фахівцями-фольклористами, фактично й не існує. Так, до речі, чинить поетеса і в “Ма-

русі Чурай”. У “Берестечку” передусім впадає в очі пісня “Розпрягайте, хлопці, коні”. Спочатку її співає підпийлий гетьман: “Поставлю свічку при іконі. | Та й вип’ю ще раз. Отако. | Розпряга-айте, хлопці, коні! | Розпрягайте, хлопці, ко- | Ні! | Піду на Запоріжжя. | Дожидатись перестану” [1:31]. Оце виділене в окремий рядок “Ні!” є одразу закінченням попередньої, пісенної фрази (**коні**) й початком нової фрази і нової думки, що виражає психологічний перелам, який зрештою вивів гетьмана з депресії і надихнув на рішучі дії: “Ні! Піду на Запоріжжя”. Вдруге ця пісня промайнула в кінці роману, коли гетьман уже з військом, уже готовий до нових походів: “А шум в полях, а гомін по діброві! | А пісня хоче коней розпрягать” [1:154]. Роман “Берестечко” взагалі дзвенить музикальним поетичним словом. Свій внесок у високу музику твору вкладають і пісні-згадки, пор. і щойно наведений “гомін по діброві”, і “то про туман, то як долиною | ішла вдова з дитиною” [1:28].

Астронімів у романі лише два, але як витончено вони виграють у вишуканих нічних краєвидах: “Упала зірка. Пискає синиця. | П’є тишу ніч з **Великого Ковша**” [1:134]; “Ось ніч, і та зорею в очі цвікне. | **Чумацький Шлях** заремигає — злазь” [1:6]; “Вже зірочки на чорнім оксамиті | **Чумацьким Шляхом** розсипають сіль” [1:129]. Якесь небуденне, поетичне, загострено образне сприйняття власних назв, притаманне всій творчості Ліни Костенко, повноцінно проявило себе і в “Берестечку”. І астроніми, вжиті в романі, красномовно ілюструють індивідуально-авторські особливості ономастичного мислення поетеси.

У такому ж ключі використовуються астроніми, які ми кваліфікуємо як невласне оніми, — у романі це **сонце** й **місяць**. Чотири рази згаданий місяць тільки в одному випадку з’являється просто так, без семантичних доповнень чи зрушень: “А **місяць** світить на усі довколи” [1:113]. В іншому — це вже метонімія — не місяць, а його світло: “Камінний лицар в **місяці** зловісний” [1:134]. Ще в двох випадках місяць оживлюється й діє, як людина: “Волочить **місяць** промінь перетертий, | як зав’язку гранітних постолів” [1:32], “**Молодик** усміхається криво” [1:16]. При цьому дії оживленого місяця (молодика) добре вписуються своїм напрямком і своєю тональністю в змальовувану ситуацію, стаючи її виразистою деталлю.

Сонце виблискує в романі п'ять разів. В одному випадку маємо метонімію, подібну до місячної (день, світло сонця): “Помчав тим самим шляхом, | що змалку знав при **сонці** й при зорі” [1:91]. Двічі сонце фігурує як атрибут Богдана Хмельницького [“хмелений сонцем”, “прекрасний як сонце”], що дуже органічно і без краплини патетики визначає масштаби образу гетьмана. І двічі, наприкінці роману, сонце стає напівзгорненою й дуже красномовною метафорою — стає **щитом** і **шоломом**: “Червоний щит призахідного сонця” і через 8 рядків: “Вже сходив сонця золотий шолом” [1:152]. Завершилися дні оборони, дні щита — настав день походу, руху вперед, день шолома.

В усій творчості Ліни Костенко сонця помітно більше, ніж місяця. Так є і в “Берестечку”, лише пропорція змінилася — перевага сонця стала мінімальною. А можна ж додати й похідні: “І обрій зблис півмісяцем татар” [1:7]: “То форсне кінь. То в **місячнім промінні** | зубами блисне чорний сажотрус” [1:118]; “А ніч стоїть як **місячна галявина**” [1:143]. Якщо й ці форми брати до уваги, то місяць у романі взагалі витісняє сонце на другий план. То й тема така — поразка, і життєвий оптимізм автора не той, що в молодості...

У романі є ще кілька ергонімів: “А він мені: — Поразка — це наука. І ти в цій **Академії** — спудей” [1:147]; “Я маю дім і **церкву Ілїї**” [1:91]; “Чи б'ють ще дзвони в **Лаврі** на дзвіниці?” [1:127]. Є й один хрематонім: “Чому ж не взяв я **шапку Мономаха** | у свій найвищий, в зоряний свій час?!” [1:79]. Легко пересвідчитись, що й ці рідкісні в творі онімічні розряди функціонально є дуже вагомими, конче потрібними для побудови художнього цілого.

Взагалі, складається таке враження, що в романі “Берестечко” і зокрема в його онімії немає нічого зайвого, випадкового. Кожне ймення точно займає своє місце у цій довершеній поетичній споруді. І на цьому своєму місці воно не просто є будівельною цеглинкою, а виграє, сяє, випромінює експресію й інформацію, що слугують висловлюваням авторкою провідним думкам твору. Оними є не матеріалом, а фундаментом. І завдяки таким нестандартним, “нелобовим” аргументам авторка може небуденно, нешаблонно й ненав'язливо, без будь-якого дидактизму висловити ту обсяжну кількість глибоких патріотичних думок, що станов-

лять зміст роману "Берестечко". Звісно, не повинно складатися враження, що в романі геть усе досягається за допомогою власних назв. Ліна Костенко використовує дуже багато найрізноманітніших мовних засобів. Але й власні назви серед них відіграють зовсім не останню роль.

1. **Костенко Л. В.** Берестечко. Історичний роман. — К., 1999.
2. **Грінченко Б. Д.** Словарь української мови. — К., 1907-1909. — Т. 1-4.
3. **Енциклопедія українознавства.** Загальна частина. — К., 1995. — Т. 3.
4. **Калінкін В. М., Лінчицька Ю. В.** Із спостережень над поетикою онімного простору роману Ліни Костенко "Берестечко" // Українська пропріальна лексика. Матеріали наукового семінару. — К., 2000.
5. **Карпенко Ю. О.** Етюд про Долю // Мовознавство. — 1999. — № 4-5.
6. **Карпенко Ю. О.** Дванадцять провідних персонажів роману Ліни Костенко "Берестечко": ономастичні спостереження // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2000. — Вип. 10.
7. **Карпенко Ю. О.** Мова тонопімів — мова землі: Онімизація тексту як художній засіб у романі Ліни Костенко "Берестечко" // Історико-літературний журнал. — 2000 (Одеса). — № 5.
8. **Коляда Т. Ф.** Іntenсiональний світ поезії Ліни Костенко. — Одеса, 1999.
9. **Костомаров М. І.** Богдан Хмельницький. Історичний нарис. — К., 1992.
10. **Лотоцький О.** Українське друковане слово // Українська культура. Лекції за ред. Дмитра Антоновича. — К., 1993.
11. **Мельник М. Р.** Ономастика першої поетичної збірки "Проміння землі" Ліни Костенко // Щорічні записки з українського мовознавства. — Одеса, 1999. — Вип. 6.
12. **Словник античної міфології** / Відп. ред. А. О. Білецький. — 2-е вид. — К., 1989.